

DOI 10.31909/26168820.2018-(38)-13

УДК 811.161.2 ' 282.2

ПІВДЕННОСЛОБОЖАНСЬКІ НАЗВИ ДВОРУ В СИНХРОННОМУ ТА ДІАХРОННОМУ АСПЕКТАХ

Л. Тищенко

кандидат філологічних наук, доцент,
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті розглянуто взаємозв'язок південнослобожанських назв двору із відповідниками в українських говорах та деяких мовах. Виконаний аналіз дозволив дійти висновку, що окреслені репрезентанти належать до стійкого шару української лексики, який мало піддається змінам і виразно виявляє тісні зв'язки новостворених південнослобожанських говірок із давніми українськими діалектами.

Ключові слова: діалектна лексика, репрезентант, говірка, сема, динаміка.

На сьогодні одним із найактуальніших завдань українського мовознавства є укладання *Словника українських говорів і Лексичного атласу української мови*. Процес створення лексикографічних та лінгвогеографічних праць такого рівня передбачає багатоетапне попереднє вивчення лексики діалектної мови: фіксацію лексем за різноманітними тематичними групами (ТГЛ), з'ясування семантики, системних зв'язків, географії всіх елементів ТГЛ. Лише після формування належної емпіричної бази діалектної лексикографії та лексичної ареалогії стане можливим представлення складу, географії та історії формування лексичної системи української мови.

На сучасному етапі розвитку української діалектології вивчення тематичних груп лексики українських говорів помітно активізувалося. Опис новожитніх говірок став відчутним, чому сприяли завершення роботи над «Атласом української мови» [АУМ] та реалізація низки індивідуальних дослідницьких програм (праці К. Глуховцевої [1; 2], А. Поповського [3], Л. Фроляк [4], В. Лєснової [5], І. Ніколаєнко [6], Н. Клименко [7], Р. Сердеги [8], Л. Лисиченко [9], М. Кушмет [10], М. Волошинової [11], О. Слободян [12] та ін.). Проте виконані дослідження стосуються насамперед східнослобожанських, степових, а також говірок Центральної Слобожанщини. Територія Південної Слобожанщини в діалектному плані залишається ще й досі недостатньо вивченою.

Актуальність теми пропонованого дослідження зумовлена необхідністю вивчення складу, семантики й географії лексики південнослобожанських говірок, яка досі не була предметом спеціального аналізу, з'ясування тенденцій формування й динаміки лексичних підсистем новожитніх говірок.

Об'єктом дослідження є 107 південнослобожанських говірок, що розташовані в південних (Нововодолазькому, Чугуївському, Великобурлуцькому, Балакліївському, Лозівському, Ізюмському, Барвінківському, Борівському, Близнюківському) районах Харківської та північних (Краснолиманському, Слов'янському, Артемівському, Олександрівському) районах Донецької обл.

Предметом дослідження є лексична реалізація семи 'місце, на якому розташована хата з господарськими будівлями' в говірках Південної Слобожанщини. Репрезентанти зазначеної семи належать до стійких шарів діалектної лексики, а тому є надійним джерелом інформації для синхронних і діахронних досліджень.

Метою цієї наукової розвідки є: 1) окреслити лексичну реалізацію семи 'місце, на якому розташована хата з господарськими будівлями' в південнослобожанських говірках; 2) з'ясувати зв'язок цієї лексичної групи із відповідниками в суміжних східнослобожанських говірках та інших українських говорах; 3) визначити динаміку досліджуваної південнослобожанської лексики впродовж XX століття, зіставивши сучасні

діалектні назви з їхніми відповідниками, зафіксованими в етнографічних і лексикографічних працях кінця XIX – початку XX століття.

З'ясування лексичної реалізації семи 'місце, на якому розташована хата з господарськими будівлями' в південнословобожанських говірках загалом виявило, що господарська діяльність словобожанина завжди була тісно пов'язана з двором. На сучасному зрізі сема 'місце, на якому розташована хата з господарськими будівлями' репрезентована в південнословобожанських говірках лексемами *дв'ір* (*двор*), *у'сад'ба*, *под'в'ір'я* (*под'вор'є*), *са'диба*, *пост'роїка*, *у'бора*, *граж'да*. Спільними для обстежених та східнословобожанських говірок виявилися репрезентанти *дв'ір*, *двор*, *у'сад'ба*, *под'в'ір'я*, *под'вор'я*, *са'диба*, *пост'роїки*; не були зафіксовані в південнословобожанських говірках східнословобожанські маніфестанти *госпóда*, *вдв'ір'я* (поч. XIX ст.), *подв'ірокъ*, *плєць* (кінець XIX ст.), *ву'сад'ба*, *план*, *об'іс'т'а*, *плєц*, *участок*, *д'вор'ище*, *под'в'ірок*, *перед'хата* [Глуховцева, 67], *подв'ірище* [ССГ, 168]. Близьким є репертуар аналізованої семи в південнословобожанських та східнополіських говірках, в останніх її репрезентантами є такі лексеми *дв'ір*, *под'в'ір'я*, *у'сад'ба*, *са'диба* [Дорошенко, 314]. Ця сема в досліджених говірках має широкий репертуар лексем; у багатьох говірках виявлено паралельні назви реалії, що зумовлено насамперед різними джерелами формування новожитніх південнословобожанських говірок.

Лексема *дв'ір* уживана в українській літературній мові [СУМ II, 218] та в українських діалектах, зокрема в поліських, нижньо- і середньонадніпрянських [Никончук, 22, 51], [АУМ I, к. 282], волинсько-подільських, карпатських, покутсько-буковинських [АУМ II, к. 276], [Онишкевич I, 242], степових говірках [АУМ III, ч. II, к. 82]. Назва *дв'ір* походить від праслов'янського *дворь* 'будинок із садибою' [ЕСУМ II, 18], що було відоме в давньоруській, староукраїнській мовах; в останній *двор* 'господарство селянської сім'ї, що було одиницею оподаткування' [ССУМ I, 289].

Маніфестант *под'в'ір'я*, крім південнословобожанських, функціонує також у середньо- і нижньонадніпрянських, волинсько-подільських, степових говірках [АУМ I, к. 282; III, ч. II, к. 82]; назва *са'диба* відома в західнополіських, волинсько-подільських, білоруських говірках [АУМ II, к. 276], спорадично зафіксована в словобожанських та степових [АУМ III, ч. I, к. 65]; уживання обох лексем підтримується й літературною мовою [ВТССУМ, 821, 1095].

Маніфестант *граж'да* зафіксовано в говірці села Запаромар'ївка Олександрівського р-ну Донецької обл.; він сягає староболгарського *граждь* 'стайня', спорідненого з українським *го'рожа*, пройшовши етап запозичення румунською й молдавською мовами (пор., молд. *гражд* 'хлів, стайня', рум. *grajd* 'квадратний дім із двором всередині') [ЕСУМ I, 581]. За даними АУМ, *гражда* 'будівля для корів', 'будівля для коней' у частині говірок південно-західного ареалу [АУМ II, к. 280]. У гуцульських говірках *гражда* 'спеціальний тип огорожі (високий суцільний дощатий паркан) на Гуцульщині', 'гуцульська садиба', 'стара занедбана хата' [ГГ, 54].

Із ст.-укр. лексемою *о'бора* 'обгороджене місце для худоби, скотний двір' [ССУМ II, 69] пов'язаний південнословобожанський репрезентант *у'бора*, що поширений, крім Словобожанини, на півночі (лексема *у'бора* передає в українських правобережнополіських та білоруських говірках сему 'відгороджений некритий двір для худоби' [Никончук, 59]) та в карпатських говірках, де *обора* 'подвір'я, частина двору', 'загін, приміщення для скота', 'купа гною; місце, де складають гній'; зрідка вживаним є варіант *убора* [КДА, 191]. На позначення денотата 'господарський двір' лексеми *убора*, *обора* зафіксовані і в південноволинських та наддністрянських говірках [Шило, 118]. У гуцульських, бойківських говірках *убора* 'господарське подвір'я' [Studia, 35], крім того, у бойківських *обора* 'садиба' [Онишкевич II, 10]. За даними АУМ, у східноволинських, подільських говірках, зрідка в західній групі середньонадніпрянських говірок [АУМ I, к. 173; III, ч. IV, 84], поодинокі в степових [АУМ III, ч. I, к. 66, ч. IV, 84] *о'бора* 'приміщення для корів', у наддністрянських, подільських говірках *о'бора* 'будівля для коней' [АУМ II, к. 280], у частині південнополіських і нижньонадніпрянських говірок (*г,в*)*о'бора* 'літнє

приміщення для овець' [АУМ III, ч. IV, 84]. Інший напрям семантичного розвитку лексеми *обора* маніфестують поліські говірки, у яких ця лексема, окрім інших значень, репрезентує семи 'нижня і верхня мотузки в неводі', 'зав'язки у постолах' [Лисенко, 140].

В умовах міжмовних контактів високу активність у досліджуваних говірках виявив репрезентант *двор*, що фонетично збігається з відповідною лексемою в російській мові [СРЯ I, 370; СРДГ I, 123]. Таку активність аналізованої лексеми в зазначеній фонетичній формі в південнословобожанських говірках пояснює, на нашу думку, не лише праслов'янське походження лексеми, але й інтенсивні інтерферентні процеси між двома мовами – українською та російською. Останні зумовили появу в обстежених говірках, як і в інших словобожанських [АУМ III, ч. I, к. 65; ССГ, 213; Говори, 468], і лексеми *у'сад'ба* [СРЯ IV, 514], хоч відома вона і в південноволинських та наддністрянських [Шило, 118], поліських, волинсько-подільських [АУМ II, к. 276], степових говірках [АУМ III, ч. I, к. 65]. Крім того, у нижньонадніпрянських говірках функціонують близькі до аналізованого фонетичні варіанти *осадьба*, *осайба* як репрезентанти семи 'садиба' [Чабаненко III, 59]. Міждіалектними відповідниками репрезентанта аналізованої семи є південно-західні назви *вобора*, *гумно*, *обора*, *о'бора* [Studia, 35], поліське *загородь* [Лисенко, 76], бойківське *загорода* [Онишкевич I, 267], південно-західне *о'б'їст'а* [АУМ I, к. 282; II, к. 276], закарпатське *об'шар'а* [АУМ II, к. 276], покутсько-буковинське, наддністрянське, волинсько-подільське *грунт* [АУМ II, к. 276]. Отже, зіставлення репертуару аналізованої семи із відповідниками в інших українських говорах та деяких мовах дозволило простежити взаємозв'язок південнословобожанських номенів з рештою розглянутих.

Спостереження за динамікою розвитку репертуару семи 'місце, на якому розташована хата з господарськими будівлями' в обстежених говірках протягом останнього століття дозволило зробити висновки, що репрезентанти *двір* [Багалій, 163; Грінченко I, 362], *двор* [Іванов, 4], *подвір'я* [Багалій, 163; Грінченко III, 239], *у'сад'ба*, *са'диба* (див. *садиба* 'усадиба' [Грінченко IV, 95]) функціонують без змін, лексема *пост'ройка* (див. *постройки* 'постройки' [Грінченко III, 372]) зазнала семантичних і словотвірних змін, назви *у'бора* (*обора* [Грінченко III, 21]), *граж'да* (*гражда* [Яворницький, 159]) демонструють фонетичну і семантичну трансформацію.

Загалом виконаний аналіз дозволив дійти висновку, що репрезентанти семи 'місце, на якому розташована хата з господарськими будівлями' належать до стійкого шару української лексики, який мало піддається змінам і виразно виявляє тісні зв'язки новостворених південнословобожанських говірок із давніми українськими діалектами.

Перспективи подальших наукових розвідок у визначеному напрямі полягають у послідовному дослідженні інших лексико-семантичних та тематичних груп лексики, які функціонують у південнословобожанських говірках, що дозволить розширити емпіричну базу української діалектології.

1. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Катерина Дмитрівна Глуховцева. – К., 2006. – 410 с.

2. Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнословобожанських говірок : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Катерина Дмитрівна Глуховцева. – К., 1992. – 427 с.

3. Поповський А. М. Південноукраїнські степові говори як особливий діалектний тип / А. М. Поповський // Лінгвістичні студії: Тематичний зб. наук. праць. – Вип. 1. – Донецьк : ДонДУ, 1994. – С. 176 – 181.

4. Фроляк Л. Д. Українські східностепові говірки Донеччини : монографія / Л. Д. Фроляк. – Дрогобич : Посвіт, 2013. – 400 с.

5. Леснова В. В. Номінація людини та її рис у східнословобожанських українських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Валентина Володимирівна Леснова. – Запоріжжя, 1999. – 21 с.

6. Ніколаєнко І. О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнослов'янських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ірина Олександрівна Ніколаєнко. – Запоріжжя, 2000. – 24 с.
7. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Наталя Борисівна Клименко. – Донецьк, 2001. – 19 с.
8. Сердега Р. Л. Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини) : монографія / Руслан Сердега. – Харків : Вид-во Іванченка І. С., 2013. – 217 с.
9. Лисиченко Л. А. Говірки Східної Слобожанщини: поліаспектний аналіз : монографія / Л. А. Лисиченко. – Харків : Монограф, 2014. – 147 с.
10. Кушмет М. С. Сільськогосподарська лексика українських східностепових говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Марія Станіславівна Кушмет. – Донецьк, 2014. – 20 с.
11. Волошинової М. О. Динаміка традиційної предметної лексики в українських східнослов'янських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Марина Олексіївна Волошинова. – Луганськ, 2014. – 20 с.
12. Слободян О. В. Географічна народна термінологія східнослов'янських говірок Луганщини : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олена Вікторівна Слободян. – Запоріжжя, 2017. – 19 с.

Список джерел:

- АУМ – Атлас української мови : в 3-х т. – К. : Наук. думка. – Т. I. – 1984. – 498 с.; Т. II. – 1988. – 520 с.; Т. III. – 2001. – 274 с.
- Багалій – Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1991. – 256 с.
- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.
- Глуховцева – Глуховцева К. Д. Лексика народного побуту українських східнослов'янських говірок : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Катерина Дмитрівна Глуховцева. – К., 1992. – 427 с.
- Говори – Говори української мови. Збірник текстів / Відп. ред. Т. В. Назарова – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.
- Грінченко – Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. I–IV.
- Дорошенко – Дорошенко Л. І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Любов Іванівна Дорошенко. – К., 1999. – 728 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука: в 7-ми т. – К. : Наук. думка, 1983–1988. – Т. I–III.
- Іванов – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Сост. В. В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т. I. – 1012 с.
- КДА – Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П., Попова Т. В., Усачева В. В. Карпатский диалектологический атлас. – М. : Наука, 1967. – Т. I. – 271 с.
- Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1972. – 260 с.

Никончук – Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – Житомир, 1990. – 369 с.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка. – Т. I. – 1984. – 494 с. Т. II. – 1984. – 514 с.

СРДГ – Словарь русских донских говоров: в 3-х т. – Ростов н/Д : Изд-во Ростовского ун-та, 1975–1977. – Т. I–III.

СРЯ – Словарь русского языка : в 4-х т. – М. : Наука, 1985–1998. – Т. I–IV.

ССГ – Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-ох т. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. I–II.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. I–IV.

Шило – Шило Г. Ф. Будівельна лексика в західноукраїнських говорах / Г. Ф. Шило // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 117–118.

Яворницький – Яворницький Д. І. Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Катеринослав, 1920. – Т. I. – 411 с.

Studia – Studia nad dialektologią ukraińską i polską (z materiałów b. katedry języków ruskich UJ) // Opracował M. Karaś). – Kraków, 1975. – 237 s.

Tyshchenko L. South-Slobozhan mames of yard in the synchronic and diachronic aspects

Introduction. One of the most urgent tasks of the Ukrainian linguistics is the compilation of The Dictionary of Ukrainian Dialects and The Lexical Atlas of the Ukrainian Language. The process of creating lexicographic and linguistic and linguogeographic works of this level presupposes a multi-stage preliminary study of the vocabulary of dialectal language in different thematic groups.

Purpose. To designate the lexical realization of the seme 'the place where the house with household buildings is located' in the Ukrainian South-Slobozhan subdialects; to clarify the connection of this lexical group with the correspondences in the adjacent East-Slobozhan subdialects and other Ukrainian dialects; to determine the dynamics of the researched South-Slobozhan vocabulary during the XXth century, comparing the modern dialect names with their correspondences, defined in the ethnographic and lexicographical works of the late XIX – early XX century.

Results. At the present time, the seven semantic lexemes that are being studied in the South-Slobozhan dialects are represented, 5 of which are common for the mentioned and East-Slobozhan subdialects. 4 East-Slobozhan manifestants, which functioned in the XIX century, were not found in any of the 107 studied subdialects. Close is the repertoire of the analyzed seme in the South-Slobozhan and East-Polissian subdialects (4 common representatives). The most common is the lexeme used in the Ukrainian literary language and most Ukrainian subdialects, in particular in Polissian, Lower and Middle Dnieper, Volyn-Podilsky, Carpathian, Pokut-Bukovynian, and steppe subdialects.

Observing the dynamics of the development of the repertoire of the seme under study in the South Slavic dialects during the last century made it possible to conclude that the four representatives function without change, 1 received semantic and derivational changes, and 2 phonetic and semantic transformations.

Originality. The composition, semantics and geography of the vocabulary of the South-Slobozhan subdialects, including colloquial ones, has not yet been the subject of special analysis. The study of the vocabulary of 107 subdialects of the southern areas of Kharkiv (Novovodolazky, Chuhuevsky, Velykoburlutsky, Balakliivsky, Lozivsky, Iziumsky, Barvinkivsky, Borivsky, Blizniukivsky) and the northern areas of Donetsk (Krasnolimansky, Sloviansky, Artemivsky, Oleksandrivsky) regions will help to find out trends in the formation and dynamics of lexical subsystems of Ukrainian dialects.

Conclusion. South-Slobozhan representatives of the seme 'the place where the house with household buildings is located' belong to the stable layer of the Ukrainian vocabulary, which is practically not subject to changes and clearly reveals the close connections of the new subdialects with the ancient Ukrainian dialects.

Prospects for further research on a particular direction are the consistent study of other lexical, semantic and thematic groups of vocabulary, functioning in the South-Slobozhan dialects, which will allow to expand the empirical base of the Ukrainian dialectology to find out the general tendencies of the development of the lexical system.

Key words: *dialectal vocabulary, representative, sub-dialect, sema, dynamics.*